

גדעון אביטל-אפשטיין, "1973 - הקרב על הזיכרון: מלחמת יום הכיפורים - מלחמה שאף פעם לא די לה" ירושלים ותל אביב: שוקן, 2013

גד קרויזר המחלקה ללימודי ארץ ישראל וארכיאולוגיה ע"ש מרטין [זוס], אוניברסיטת בר-אילן

ישנה ציפייה רבת שנים למחקר היסטורי מקיף על מלחמת יום הכיפורים, מחקר שיפענח את אשר אירע ויאפשר סוף סוף מנוחה ורגיעה מן המלחמה שאף פעם לא די לה. אלא שמחקר כזה עדיין לא פורסם אף שחלפו ארבעה עשורים מאז הסתיימה, וספק אם יפורסם בעתיד הנראה לעין. עם זאת, העיסוק במלחמה זו רב מאוד מן העיסוק בכל מלחמה אחרת ממלחמות ישראל. מאז סיומה הופיעו אלפי פרסומים העוסקים בה - בתחומי הספרות, העיתונות, התקשורת, התיאטרון, הקולנוע ועוד. עד לשנים האחרונות בלט בפרסומים אלה הממד האפולוגטי. המנהיגות המדינית והגנרלים התגוששו ביניהם בשאלה מי אשם במחדל מלחמת יום הכיפורים; מי אחראי לכישלונות ולהצלחות. לצד זה ניטשו מאבקים בין יחידות צבאיות על מקומן ועל חשיבותן בשדה המערכה, על תפקידן בהישגי המלחמה, על התהילה שהן זוכות לה בהיסטוריה הצבאית של צה"ל ובמורשת הקרב שלו - או על הדרתן מהן. התפרסמו גם חוויותיהם האישיות של חיילים ושל מפקדים משדה המערכה,

וכן מחקרים מעין־אקדמיים על המלחמה ועל היבטים שונים בה, שנכתבו בידי מפקדים, עיתונאים וחוקרים עצמאיים. יצירות ספרות רבות עוסקות בזיכרונות המלחמה, בתחושות שהיא עוררה ובמשקעים שהותירה. כמו כן, מדי שנה בשנה, בערב יום הכיפורים, מתפרסמות במוספי העיתונים כתבות לסוגיהן, וברשתות המדיה מופקות תוכניות על המלחמה, המשודרות לרוב במוצאי היום.

פרסומים אלה הם מקור לא נדלה למחקר היסטורי־תרבותי על משמעות המלחמה ועל מעמדה בחברה הישראלית, ובכך עוסק ספרו רחב ההיקף של גדעון אביטל־אפשטיין. המחבר מבקש בין השאר לענות על השאלה מהם המשקעים שהותירה מלחמת יום הכיפורים בזיכרון הקולקטיבי הישראלי, ועל שאלות משנה כמו מה מאפיין את חוויית מלחמת יום הכיפורים לעומת מלחמות אחרות, אילו צלקות היא הותירה, וכיצד נשזר נרטיב המלחמה אל תוך נרטיב־העל היהודי־ציוני. כדי לענות על השאלות האלה המחבר בוחן כיצד המלחמה משתקפת בזיכרון הקולקטיבי הישראלי באמצעות דימויים, נרטיבים ומיתוסים כפי שהם מופיעים בתוצרי התרבות לסוגיהם. הספר אינו עוסק אפוא בעובדות ההיסטוריות אלא בביטויים התרבותיים: אלה מייצגים לא אחת נרטיבים חלופיים לנרטיב ההגמוני כיוון שהם נוצרו בעקבות התנגשות בין חוויות אישיות לבין ערכים חברתיים, אידיאולוגיים ופוליטיים המעצבים את העבר לצורכי ההווה.

בעשורים האחרונים ההיסטוריונים עושים שימוש רב יותר ויותר בחומרים שאינם מתחום התיאור ההיסטורי, וספרו של אביטל־אפשטיין הוא דוגמה לכך. הספר בוחן בחינה פנומית מרשימה של תוצרי תרבות מכל התקופות ובכל האתרים שבהם מתקיים הזיכרון הקולקטיבי, בשדות שיח שונים המכונים בספר "זירות שיח": סיפורת, שירה, ספרות ילדים, ספרי לימוד, אלבומי סיכום תקופתיים, ביוגרפיות וסיפורים מהחיים, מוספי הנצחה בעיתונות, כתבי עת צבאיים, קולנוע, טלוויזיה, רדיו, שירים ופזמונים.

הספר מורכב מחמישה חלקים. החלק השני הוא לב הספר, והוא משתרע על פני מאתיים עמודים (מתוך כ־500) ומכיל 12 פרקים שבהם מנותחים שדות השיח. ממצאי הספר רבים ועשירים הן ברמת הניתוח הפרטני של הפרסומים הן ברמה הכוללת. לפי אחד הממצאים, הגיבורים מוצגים בשיח כמי שעולמם חרב עליהם. כמו כן, גיבורים מרכזיים הם נשים - אף שמלחמה היא עסק גברי, וכן נעדרים - שקיומם הוא בגדר טראומה שאין בה אֵבל אך גם לא נחמה. אין כמעט סיפורי גבורה, על הכול נסוך עצב עמוק, וישנה ביקורת אירונית על מראית העין של סולידריות. השירה נטולת ההדר הנסקרת בספר מנכיחה את סיוטי המלחמה ומראה שהפצע שהיא גרמה ממשיך לדמם ככיב שלא נרפא. היבט בולט בספר הוא ייצוג המלחמה באמצעות זוועותיה עד כדי "פורנוגרפיה של בית מטבחים" (עמ' 119). כך, למשל, בספרו של אבנר גליקליך, ההר, המצוטט בספר, מופיעים תיאורים שאינם ניתנים לעיכול. הם מובאים כרשימה: "שרירי פנים מרוסקים, חור עמוק במרכז הגולגולת, שרירי סנטר מפוצח תלויים על רצועות עור חרוכות, גלגל עין מרוקן מתוכנו, מרפק מופנה לאחור בזווית לא טבעית, מעיים משתלשלים מתוך בטן מרוטשת [...] חרחור, חנק איטי, סירחון דם ואבק שריפה [...] ריח מחליא של בשר חרוך" (שם). תיאורים אלה בולטים במיוחד לאור העובדה שהם נעדרו מתיאורי המלחמות הקודמות, ובמיוחד מתיאורי מלחמת ששת הימים, שהתרכזו בעיקר בגבורה, באחווה ובגבריות והיו נקיים למדי מזוועות המלחמה.

היבט נוסף בייצוגי הזיכרון של המלחמה הוא השואה. היא נוכחת בגלוי או ברמז ברוב סוגי הפרסומים הנסקרים, בעיקר בתיאור מצבים קיצוניים שעמם התמודדו הגיבורים. גולדה מאיר כתבה בספרה חיי שהמלחמה נתפסת בעיניה בתור "הדבר הקרוב ביותר לשואה"¹. השואה מוצגת כחוויה על-דורית לא רק על ידי בני הדור השני לשואה אלא גם על ידי חיילים וקצינים שלא שמעו סיפורי שואה בבתיהם. כך, לדוגמה, בספרו לא ביצעתי את המשימה מתאר אריה שגב (שמו האמתי הוא אנדרי סלומון שריקי) את חוויותיו כחייל מילואים במעוז "אורקל" ואחר כך את ישיבתו בשבי המצרי.² בתיאוריו הוא מצליב את האירועים שחווה ואת תנאי השבי הקשים עם אפיוזות מן השואה. השימוש בטרמינולוגיה המתייחסת לשואה אף הצילה את חייהם של שני לוחמים ב"אורקל". זה היה לאחר ששלמה ערמן חילץ את פקודיו מן המעוז בדרך חתחתים בעודם סופגים פגיעות. ערמן ואחד מחייליו נהרגו מ"אש הגיהנום" של גדוד שריון ישראלי שאליו ביקשו לחבור, לאחר שנחשבו בטעות למצרים. לדברי הניצולים, אף על פי שהתנהלו ביניהם ובין גדוד השריון חילופי צעקות בעברית, חיילי הגדוד לא האמינו לקריאתם שהם כוח ישראלי. רק הקריאה "רוצחים נאצים" של שני הלוחמים הנותרים הפסיקה את האש הצה"לית (עמ' 349-351); לאחר מותו קיבל ערמן את עיטור הגבורה. תמונתו, דרגתו, סמל השריון ואות המלחמה שלו מופיעים על כריכת הספר, והדבר מעיד ככל הנראה על התרשמותו העמוקה של המחבר מן האירוע הזה). גם הסלקציה של החיילים ממעוז "מפרקת", שחלקם לא פונו עם הפצועים והושארו מאחור, מזכירה סיטואציות קשות מן השואה (עמ' 131).

היבט בולט נוסף הוא הטראומה הפרטית שמקורה בזוועות המלחמה, שאותה נושאים אלפי לוחמים זה עשרות שנים, טראומה שהולכת ומעמיקה עם הזמן. מנחם אנסבכר מתאר אותה בספר שכתב 26 שנה לאחר הקרב על תל סאקי, ולאחר סדרת הטיפולים המאוחרת שעבר:

קח את כל המיתוסים שאתה מכיר, קח את מצדה והשואה, קח את טרומפלדור. קח את גטו ורשה, דגניה, דוד וגוליית, את אליפלט, את אחי הצעיר יהודה, ערבב עם תופי אוזניים מתפוצצים, זעקות וחרחרורים ולחישות, דאגה קצרה ורשע סמך, את אלוהים, את השטן ואת איוב [...] טחן היטב במיקסר, והנח לתפוח 26 שנים. זהו. לפזר על כמה משפחות ולהגיש רותח.³

אביטל-אפשטיין אינו מסביר מדוע בחר דווקא בפרסומים מסוימים ולא באחרים. לא ברור מדוע הוא אינו מתייחס בספרו למחזות תיאטרון שנכתבו לאחר המלחמה ועד ראשית שנות האלפיים, למשל ג'וקר וצ'רלי קצ'רלי, סינדרום ירושלים ואיסמעיליה. כמו כן, בשדה הזמר והפזמון נפקד מקומו של השיר "היכן החייל שלי", העוסק בשכנה הנעדר של אהובה עוזרי, שאף הפך שיר פורץ דרך בזמר המזרחי. שיר זה היה ראוי להיכלל בספר משום שהוא מייצג קול "אחר" שעלה אל פני השטח, קולו של ציבור שחש מקופח והחל לצבור כוח פוליטי לאחר המלחמה. נוסף על כך, לא ברור מדוע המחבר העדיף שלא לדון בספרו של חיים סבתו **תאום כוונות** בשדה השיח של הסיפורת או של ביוגרפיות

¹ גולדה מאיר, חיי, תל אביב: ספריית מעריב, 1975, עמ' 305 (מצוטט בעמ' 431).

² אריה שגב, לא ביצעתי את המשימה, תל אביב: חלונות, 2001.

³ מנחם אנסבכר, רסיס ממשג הכסף, תל אביב: דניאלה די נור וליברוס, 2003, עמ' 9-10 (מצוטט בעמ' 125).

וסיפורים מהחיים אלא בשדה השיח של הקולנוע, בסרט המבוסס על הספר. ייתכן כי הספר היה "מקלקל את השורה", כלומר את ההרמוניה של הייצוג הפוסט־טראומתי שבא לידי ביטוי בתיאורי זוועה של המלחמה ובתיאורים דיכאוניים של תוצאותיה. סבתו מתאר את המלחמה מתוך חוויה דתית עזה. אין אצלו תיאורי זוועה בוטים ואף לא התרסה כלפי שמיא. ככל הנראה זו אחת הסיבות לכך שאביטל־אפשטיין מיעט לטפל בשיח התיאולוגי של המגזר הדתי באופן כללי. לבסוף, נעדר מן הספר גם השיח האינטרנטי של העשור האחרון.

כמעט כל פרק פותח במבוא תיאורטי ביקורתי העוסק בהיבטים האפיסטמולוגיים והמתודולוגיים של שדה השיח הנדון וביחס שבין שדה השיח לבין ההיסטוריה. אחד משדות השיח שהמחבר לא הקדים לו מבוא כזה הוא הקולנוע, ולא ברור מדוע. כמו כן, לנוכח השפע העצום של הפרטים המובאים בספר בולט חסרונו של מפתח שמות ועניינים, לשימושו של המעיין.

המחבר עוסק באמצעי הייצוג וההבניה של המלחמה ומסייע בכך להבין את הדינמיקה של הזיכרון. הוא יורד לפרטים הקטנים, לקולות, למראות ואפילו לריחות של המלחמה, והדבר ממחיש לקורא את עוצמת החוויה הנוראה של שדה הקרב. בין המסקנות שמסיק המחבר באשר לאמצעי הייצוג של המלחמה בולטת המסקנה שהקרב על החווה הסינית כפי שהוא נחרת בזיכרון משמש מיקרוקוסמוס של המלחמה. זהו קרב לא פתור שהלוחמים שהשתתפו בו עוסקים בו באובססיביות מאז תום המלחמה. הנרטיבים הנוגעים לו רבים, והוא נתון במחלוקת עמוקה בקרב אנשי צבא - מאלופים ועד למפקדי מחלקות - ובקרב היחידות הצבאיות שלקחו בו חלק. מכאן, כך אפשר לשער, בחירתו של המחבר לכנות את הספר "הקרב" על הזיכרון, ולא "המלחמה" או "המאבק".

באמצעות ניתוח המבנים הספרותיים בטקסטים המחבר חושף שלושה מנגנוני עיצוב חברתיים־תרבותיים בהבניית סיפור מלחמת יום הכיפורים. מהמנגנון הראשון עולה שמלחמה זו שיבשה את נרטיב־העל היהודי־ציוני המנוסח בתפיסה של גלות-גאולה-תקומה, וגרמה לפסימיות ולתחושת חוסר ביטחון, דיכאון ואפילו חרדה בנוגע לחלום הציוני. המנגנון השני הוא השוואת מלחמת יום הכיפורים לשואה. חידושו הגדול של המחבר הוא חשיפת מנגנון העיצוב החברתי־תרבותי השלישי, שלהערכתו הוא המשפיע ביותר על החברה הישראלית - הטראומה הלאומית (הפרעת דחק פוסט־טראומתית). המחבר הושפע מגישות חדשות בחקר השואה, התופסות אותה כאירוע טראומטי קיצוני שעוצמתו והיקפו אינם ניתנים לתיאור בכלים המקובלים. כדי להתגבר על כך היסטוריונים רבים נותנים משקל רב להבנה היסטורית לא על פי המקורות אלא על פי ייצוג העבר בזיכרון. היסטוריונים אלו מסתמכים על התיאוריה הפסיכואנליטית, העוסקת בתגובות ההתנהגותיות והרגשיות לפוסט־טראומה, וישנם היסטוריונים, ובהם דומיניק לה־קפֶּה, שמשווים בין תגובות פוסט־טראומטיות אישיות וקולקטיביות. עם זאת, המחבר נזהר שלא להסתמך אך ורק על הסבר פסיכולוגי קליני; כהיסטוריון תרבותי הוא משתדל להסתמך על מערכת ייצוגי הזיכרון כפי שהם משתקפים בשיח על מקומם המרכזי של המוות ושל הנעדרות בסיפור הכללי.

כאמור, אביטל־אפשטיין מגיע למסקנה שלטראומה בעקבות המלחמה השלכות מרחיקות לכת על החברה הישראלית. הטראומה הלאומית - תוצאה של הפתעה, הלם, זעזוע ורעידת אדמה שפקדו את החברה הישראלית, ושל גודש זוועות המלחמה שחוו יחידים - צפה ועלתה אל פני השטח בשני העשורים האחרונים. להערכת המחבר, זו הדרך היחידה להסביר את העיסוק האובססיבי

של החברה הישראלית במלחמת יום הכיפורים ואת זרם הפרסומים על המלחמה ההולך ומתעצם, במיוחד בעשור האחרון. הסיבה לגל הפרסומים הגובר, עשרות שנים לאחר המלחמה ולא מיד אחריה, נעוצה במנגנוני עיכוב (הדחקה, הכחשה), שהם תגובות אופייניות להפרעת דחק פוסט־טראומטית. גורמי עיכוב נוספים הם אירועים אחרים שמדינת ישראל חוותה מאז, כמו מלחמות לבנון, האינתיפאדות ועוד. בחינה של שפע הפרסומים, של מועד הופעתם ושל מאפייניהם מלמדת שבשני העשורים הראשונים לאחר המלחמה הטראומה הודחקה, שבעשור השלישי החל תהליך אטי של עיבוד החוויה, ושבעשור הרביעי התהליך הואץ. כדי לתת לכך תוקף, המחבר משווה את שאירע במדינת ישראל לאשר אירע בצרפת בכל הנוגע לשיתוף הפעולה של הצרפתים עם הנאצים במלחמת העולם השנייה; והוא גם מזכיר את הסרטים טוראי ראיין, רשימת שינדלר והחיים היפים, שנעשו חמישים שנה לאחר תום מלחמת העולם השנייה.

ספרו של אביטל אפשטיין הוא מהספרים החשובים שנכתבו על המלחמה. הוא מתייחד בהיקף הנרחב של המחקר ובעיסוק המעמיק בהשפעת מלחמת יום הכיפורים על החברה הישראלית בכל הנוגע לזיכרון הקולקטיבי. בכך הוא תורם תרומה ייחודית להבנת הזהות הישראלית בארבעת העשורים האחרונים, ובמיוחד להבנת זהותו של הדור שחווה את המלחמה.